

DE MYTHISCHE KEIZERLIJKE OTTOGRACHT EN DE ZEER REËLE BURGGRAVELIJKE SCHIPGRACHT (Vervolg en slot)

DEEL 3. DE BURGGRAVEN

In de eerste bijdragen van deze reeks zagen we hoe Gent na de opdeling van het Karolingische rijk als grensstad in een staatkundig complexe situatie verkeerde. Het stadscentrum binnen de nu nog bestaande Leielus en het westen behoorde onbetwistbaar tot het Franse rijk, een klein gedeelte binnen de Scheldelus in het zuiden was onderdeel van het Middenrijk, later Duitse rijk, maar in het noorden waren de gegevens allesbehalve éénvoudig.

Grof geschetst mag aangenomen worden dat er in een eerste periode aanwijzingen zijn voor Franse gezagsuitoefening, zij het niet ononderbroken. Met de Duitse keizer Otto II (+ in 983) echter, te Gent vooral belangrijk als heroprichter en beschermer van de Sint-Baafsabdij, kwam er een keerpunt. Na een overwinning op de voorlaatste Franse koning uit het Karolingische huis slaagde hij er in 980 in het laken naar zich toe te trekken. Sindsdien werd de noordelijke zone van de stad, samen met de hele grote Sint-Baafsheerlijkheid tot Lokeren en verder het Land van Waas tot het Duitse rijk gerekend. Niet dat het nog veel uit kon maken. Al heel kort na Otto II palmde de Vlaamse graaf een hele reeks keizerlijke gebieden in.

Problematisch is wel de westelijke grens van deze betwiste zone. Deze werd in geen enkel eigentijds document gespecificeerd. Uit wat in deel 2 besproken werd mag blijken dat de enige mogelijke duidelijke grens, de Schipgracht, alias de Ottogracht volgens de monniken van Sint-Baafs, niet zomaar als scheiding kan aangenomen worden. Deze belangrijke kunstmatige waterloop was vanaf zijn eerste vermelding in de 13de eeuw tot aan de Franse revolutie in feodale zin eigendom van de Gentse burggraven en hun opvolgers. Meest waarschijnlijk waren het deze machtige heren die de gracht lieten graven.

Opkomst...

Het is een belangrijk gegeven in de Vlaamse geschiedenis: de instelling van de kasselrijen (castelries). Deze ontstonden bij een ingrijpende reorganisatie van het graafschap doorgevoerd in de periode rond de dood (988) van graaf Arnulf II, toen het graafschap in uiterst verwarde toestand verkeerde en bedreigd werd van Franse en Duitse zijde. De oude indeling in gouwen die, zij het met tal van

veranderingen in grenzen, nog dateerde uit de Frankische tijd, was nog nauwelijks van betekenis en ze werd vervangen door de oprichting van meer efficiënte bestuurlijke gebieden, de kasselrijen. Deze instellingen zouden als juridische en bestuurlijke onderverdelingen van het graafschap gedurende zo maar eventjes acht eeuwen bewaard blijven tot aan de Franse revolutie. De kasselrijen hadden aanvankelijk echter, de naam verraadt het al, vooral een verdedigende functie. Het bestuur van deze zones werd trouwens waargenomen vanuit versterkte kastelen gelegen in het centrum of de hoofdplaats.

De kasselrij Gent met aan het hoofd een *castellanus*, *vicecomes* of burggraaf werd tussen 987 en 995 ingericht³². Volgens Jan van Thielrode zou de vroegst bekende burggraaf Lambert zelfs een grote rol gespeeld hebben in de herovering van de Gentse sterkte op Hendrik II en hij zou van de Vlaamse graaf daarom tal van voorrechten verkregen hebben³³. Te Gent ging de titel van minstens 1010 af bijna zonder onderbreking van vader op zoon over in wat genoemd werd het huis van Gent. Het ambt was toen erfelijk, niet in rechte, maar in feite. Dit was uitzonderlijk: Gent was de enige kasselrij waar dit het geval was. Volgens Ernest Warlop was de familie waaruit de burggraven gerekruteerd werden, al in de 10de eeuw zeer belangrijk in Gent³⁴.

In die beginperiode was de burggraaf dus vooral een militaire leider. Als *Gandensis castris castellanus* (kastelein van het Gentse kasteel) stond hij aan het hoofd van de *militēs castrenses* (de soldaten van de versterking: het castrum). Hij betaalde de kosten en inde de daaraan verbonden inkomsten³⁵. Geleidelijk aan ontwikkelde hij zich ook tot rechter en administrator over een groot gebied: niet alleen over het Gentse, maar ook over het Land van Waas, de Vier Ambachten en het Ambacht van Zomergem. De militaire *castellanus*, verdediger van de (belangen van) de graaf van Vlaanderen, werd hoe langer hoe meer *vicecomes*, een lokale plaatsvervanger van de graaf vooral in juridische zaken, en uiteindelijk eigende hij zich ook alsmaar meer bevoegdheden toe ten nadele van precies deze graaf.

... en verval

De kiem van het verval van de burggrafelijke macht werd te Gent al in 1127 gelegd, toen de Gentenaars in de nadagen van de moord op graaf Karel de Goede in opstand kwamen tegen burggraaf Wenemar II omwille van een vernederende belasting³⁶. De opstand keerde zich tegen diens bondgenoot Willem Clito, pretendent voor het graafschap. Toen Willem sneuvelde en het oproer onverwacht ook nog lukte, kwam zijn concurrent, Diederik van de Elzas, aan de macht. Dat werd de aanzet tot een alliantie tussen de graven en de stad. Het leverde beide partijen, koele minnaars overigens, tal van voordelen op en duurde met ups en downs nog tot ongeveer het einde van de 13de eeuw.

Wanneer Filips van den Elzas, de zoon van Diederik, omstreeks 1180 de Gentse versterking de vorm gaf die we nu kennen als het Gravensteen, was het in feite gedaan met het reële kasteleinschap van de Gentse burggraven, al heette het officieel nog niet zo. In tegenstelling tot wat voordien het geval was, deed de graaf de uitgaven voor plaatselijke verdediging - als we het Gravensteen nog zo mogen beschouwen - toen immers zelf en de inkomsten die er bij hoorden, werden ontnomen aan de burggraven. Vandaar de naam Gravensteen die van toen af in gebruik kwam³⁷.

Dat betekende daarom nog niet dat de Gentse kastelein in ongenade gevallen was³⁸, zijn andere functies bleven behouden. Nadat de burggraven van Brugge en Gent echter in de strijd rond Johanna van Constantinopel en Ferrand van Portugal in 1213 en de daaropvolgende jaren voor het Franse kamp gekozen hadden, verdween hun militaire taak volledig en werden ze voor wat hun overige taken betreft, vervangen door de grafelijke baljuws³⁹. Bij deze afzetbare ambtenaren was er geen sprake meer van enige erfelijkheid⁴⁰.

In de 12de en 13de eeuw vonden de Vlaamse graven in hun strijd tegen de burggraven in de machtig geworden steden degelijke en vooral ook rijke partners. Terwijl de adel in de 13de eeuw over het algemeen zwaar in de financiële problemen verzeilde en gedwongen werd tal van voorrechten en gronden te verkopen, financierde vooral Gent met aan het hoofd het stadspatriciaat, het grafelijke huis met in de eerste plaats Johanna van Constantinopel⁴¹. De rechterlijke macht van de burggraven op Gents grondgebied was trouwens vroeger al, vooral in 1191, sterk ingeperkt geworden toen de Gentse stedelingen een belangrijke keure ontvingen.

‘s Burggraven gerechte

Voorlopig behielden de kasteleinen echter op feodale wijze macht over een vrij groot gebied ten noorden van de stad, 's Burggravengerechte. Deze gronden werden hen wellicht in 1064 door graaf Boudewijn V in leen gegeven als vergoeding voor geleverde prestaties. In het zuidwesten en westen van deze zone vormden de Hoogstraat, de Peperstraat en het Elisabethbegijnhof (het Broek) de grenzen. Het gebied strekte zich verder uit in de Wondelgemse Meersen binnen een oude Leiearm die tot onderdeel van de Lieve gekanaliseerd werd. In het noorden was de grens gesitueerd aan de verbinding tussen Lieve en de Schipgracht ter hoogte van Meulestede. Terug stadinwaards was de Schipgracht de oostgrens met (vermoedelijk) in het zuidoosten een uitbreiding naar het Sluizeken. Vandaar af nam de Nieuwe Leie bezuiden de Oudburg de grensfunctie over.

Ook na de 'val' van de burggraven in het eerste derde van de 13de eeuw bleven ze er als grondbezitters de feodale heren, hoewel niet lang. Een eerste grond-

afstand gebeurde in de periode 1244-1270 toen de Oudburg en het Sluizeken in handen kwamen, eerst van de graven, en via hen daarna van de stad⁴². In 1300 tenslotte ruilde de burggraaf het hele verdere gebied tegen het kasteel en de heerlijkheid van Saaftinge met de Vlaamse graaf die het oude Burggraven-gerechte meteen doorverkocht aan de stad. Alleen het Gravensteen, het Sint-Veerleplein en de onmiddellijke omgeving daarvan bleven in handen van de graven⁴³.

Van toen af oefenden de burggraven alleen nog feodale rechten uit op de Schipgracht en op hun ander grondbezit, overwegend op het platteland. Meestal werd dit overigens nog steeds belangrijke en uitgestrekte geheel de Burggravije genoemd. In Gent was de rol van de heren van Heusden, zoals ze zich vanaf de 13de eeuw meestal lieten noemen, echter uitgespeeld. Maar al waren ze hun macht grotendeels kwijt, rijk bleven ze zeker. Het grafmonument van burggraaf Hugo II dat in 1947 te Heusden opgedolven werd en nu in de Bijloke te bezichtigen is, vormt daar een overtuigende illustratie van.

Samengenomen mag gesteld worden dat de Gentse kasteleinen vooral in de 11de eeuw belangrijk waren voor de kasselrij en speciaal ook voor de Gentse Oudburg en de Gravensteensite, een van de groeikernen van het prille Gent. Deze personages evolueerden niet helemaal in de marge van de stad en ze verdienen daarom meer belangstelling dan tot op heden het geval is. In de Gentse geschiedschrijving komen ze nauwelijks aan bod en in de populaire literatuur ontbreken ze zelfs totaal. Alle aandacht gaat er naar de graven van Vlaanderen die in die tijd, net zoals in latere eeuwen het geval was, vermoedelijk slechts zelden te Gent verbleven. Terwijl toch mag aangenomen worden dat de toenmalige Gentenaren heel wat meer zullen te maken gehad hebben met de burggraven.

Per schip van het ene kasteel naar het andere

Dat die vroege Gentse burggraven machtig en rijk waren, kan nauwelijks beter geïllustreerd worden dan juist door de Schipgracht. Het zich toe eigenen (of in leen krijgen van de graaf) van de nodige gronden over een ongeveer 13 km lang traject, was niet voor iedereen weggelegd. De aanleg ervan was een grote onderneming, een enorm werk, ook al werd hier en daar gebruik gemaakt van de bedding van bestaande waterlopen.

De burggraven hadden minstens vanaf de tweede helft van de 12de eeuw vaste voet in het Evergemse en het Ertveldse⁴⁴. De naam Ertvelde valt hier niet zomaar. De Gentse burggraaf bezat in dat dorp immers een versterkt kasteel. Van die burcht die in 1385 aan het einde van de Gentse opstand tegen Lodewijk van Male grondig verwoest werd, bleef tot op heden een mooie motte, de Hoge Wal, bewaard⁴⁵.

Het is niet meteen duidelijk waar het Gentse eindpunt van het burggrafelijke

kanaal te Gent moest liggen. Meest logisch lijkt het aan te nemen dat dit zoals in Ertvelde dicht bij een vroege Gentse verblijfplaats was van de burggraven of alleszins op een plek waar de burggraaf het voor het zeggen had.

Het Gentse *castrum*

In de eerste plaats komt daarvoor in aanmerking het *castellum* of *castrum gandavum*⁴⁶ tussen Leie, Lieve, Leertouwersgracht (later Plotersgracht genoemd)⁴⁷ en Schipgracht. Voor de verbouwing van een klein deel ervan tot Gravensteen aan het einde van de 12de eeuw⁴⁸, werd dat gedeelte samen met de omgeving van het Sint-Veerleplein en verder de Oudburg op zijn geheel als een versterking, een *castrum*, beschouwd. Het kan geen toeval geweest zijn dat de burggrafelijke Schipgracht te Gent precies daar eindigde en deel uitmaakte van de versterking. Deze gracht markeerde met een versterkte brug en sluispoort de noordoostelijke zijde van het *castrum*. De kern van de zone bevond zich echter aan de andere zijde, aan de zuidwestelijke rand. Daar werd een donjon⁴⁹ gebouwd met bijgebouwen, voorhof en kerk toegewijd aan Sint-Veerle, terwijl er zich in de rest een nederzetting ontwikkelde.

Net zoals andere gelijkaardige versterkingen opgezet door de graven en hun lokale vertegenwoordigers naast of in de voornaamste steden⁵⁰, was het oorspronkelijke *castrum* dus vrij groot, bijna 5 ha. De naam Oudburg, te begrijpen als 'grote versterking' veeleer dan als 'oude burg', is meer dan waarschijnlijk daarvan afgeleid⁵¹. Het feit dat deze Oudburg tot ergens halverwege de 13de eeuw bij het 'gerechte' van de burggraven hoorde, impliceert ook dat zij rechten hadden in het Gentse *castrum*, ook al was het de *urbs comitis* (de stad van de graaf)⁵². De burggraven spraken effectief recht op het huidige Sint-Veerleplein. Het *castrum* was vermoedelijk hun bijzonderste verblijfplaats. Immers, zelfs al traden de burggraven er slechts op in naam van de graven van Vlaanderen, dan nog was de instandhouding en verdediging van deze versterking hun eerste en voornaamste opdracht.

We hebben er het raden naar hoe het grote Gentse *castrum* er bij de aanvang van het burggrafelijke regime zou uitgezien hebben, zo bijvoorbeeld in 1007 bij de inname door keizer Hendrik II. De enige materiële relictien die we daarvan kennen, zijn de resten op de Gravensteensite van een houten gebouw uit de 10de eeuw van minstens 13m lang en 3,5m breed, samen met wat houten bijgebouwtjes en wellicht ook de omringende waterlopen.

Welk gebouw de burggraven binnen de versterking als woning aanhielden, is niet geweten. De massieve centrale toren van het huidige Gravensteen is een mogelijke optie. Binnen het *castrum* lijkt dat zelfs de meest voor de hand liggende kasteleinenwoonst, zeker in de periode dat deze heerschappen nog effectief de militaire leiders waren van de versterking⁵³. In de geschreven bron-

nen zijn er voor wat Gent betreft, echter geen aanwijzingen daarover⁵⁴. Archeologisch onderzoek toonde aan dat het hoger vermelde eerste centrale houten hoofdgebouw in de 11de eeuw vervangen werd door wat nu te zien is in de onderbouw in Doornikse kalksteen van de nog bestaande donjon⁵⁵. Dit betekent dus dat de stenen residentie dateert uit de eeuw waarin de Gentse kasteleins het allermachtigst waren en elkaar van vader op zoon opvolgden, vanaf Lambert I rond 1010 over Folkard I en Lambert II tot Wenemar I in 1120⁵⁶. Wellicht waren die figuren de eigenlijke bouwers van de 11de-eeuwse donjon, zij het steeds in naam van de Vlaamse graven. Zij waren daartoe getiteld en, zeker niet minder belangrijk, zij beschikten over de daartoe geëigende middelen (verplichte karweien, later vervangen door belastingen). Het behoorde tot hun opdracht.

Nog meer kastelen

Dat *castrum* of *castellum* was niet het enige kasteel waarmee de burggraven te Gent te maken hadden. Pal naast de Lange Schipgracht, waren en zijn nog steeds het Dobbelslot en de Tempelhof bekende straatnamen. Meer dan dat zijn ze nu niet meer, maar in oorsprong was er daar, net als in de burggrafelijke verblijfplaats Ertvelde, een door een ringwal versterkte woning. Er is weinig of niets bekend over de geschiedenis ervan in de periode voordat de eigendom in 1200 door burggraaf Seger II van Gent aan de orde van de tempeliers geschonken werd⁵⁷. Gelukkig kon de plek, zij het slechts gedeeltelijk en in moeilijke omstandigheden, archeologisch onderzocht worden⁵⁸. Binnen de wal werden sporen van een houten woning gevonden die waarschijnlijk ingemot was. Er was een opperhof en een neerhof. De typologie van de site en de datering van de vondsten beantwoorden aan wat van een mottekasteel kan verwacht worden. In Vlaanderen vierde de bouw van dergelijke kastelen hoogtij aan het eind van de 11de en het begin van de 12de eeuw.

De ligging ook hier aan het Gentse eindpunt van de burggrafelijke gracht aan *sborggraven briel* (naam neergeschreven in 1306⁵⁹) in het Burggravengerechte vormt op zich zelf al een aanwijzing dat deze verblijfplaats in aanmerking komt als burggrafelijke woning. Of dit zo was, valt niet echter met zekerheid uit te maken⁶⁰, ondanks het feit dat ter plaatse een zogenaamde ruitersstatuette gevonden werd waarvan de versiering opvallende gelijkenissen vertoont met het wapenschild van kastelein Seger II⁶¹. Deze Seger trad zelf in de tempelierenorde kort na de schenking. Men neemt aan dat dergelijke statuettes als nokversiering geplaatst werden op huizen toebehorend aan de sociale of economische bovenlaag.

Aan kastelen hadden de Gentse burggraven of *castellani*, hun titel zegt het zelf, geen gebrek. Er is immers ook nog het burggrafelijke mottekasteel de Wal, later Prinsenhof, (vroegste vermelding in 1231 bij de verkoop ervan door de burggraven⁶²), hun best bekende eigendom.

De Wal lag aan de rand van de moerassige Wondelgemse Meersen buiten en ten westen van de middeleeuwse stad eveneens in het rechtsgebied van de burggraven. Na het graven van de Lieve was er daar een verbinding met de al bestaande Schipgracht. Die kwam er echter pas in 1251-1269 toen de Gentse Wal al niet meer aan de burggraven toebehoorde. Of er voordien op die plaats een gracht was die dezelfde functie had, is niet bekend⁶³. Op het eerste zicht lijkt de ligging en vooral de late ontwikkeling van de Walsite moeilijk in overeenstemming te brengen met de mogelijkheid dat het Gentse eindpunt van de Burggravengracht daar zou geweest zijn. Ook de grafelijke bepaling uit 1251⁶⁴ dat de oevers van de Lieve niet mochten benut worden als stapel-, los- en laadplaats, pleit daar tegen.

De burggraven bleven deze versterkte woning gelegen op nauwelijks enkele honderden meter van de Briel en het *castrum*, slechts een dertigtal jaren bezitten na de schenking van de Brieleigendom aan de tempelridderorde. Intussen waren ze al naar Heusden naast Gent verhuisd waar het plaatselijke kasteel als bruidschat door de familie verworven was⁶⁵. Wellicht vonden de grotendeels uit hun functies ontheven burggraven het geraadzaam zich ook fysiek wat meer uit de onmiddellijke omgeving van het imponerende en nu louter grafelijk geworden Steen terug te trekken. Ook het alsmaar machtig worden van de niet bepaald burggraafvriendelijke stad kan medebepalend geweest zijn bij de keuze van een nieuw hoofdkwartier in een landelijke omgeving.

Was de huidige Ottogracht ooit een onderdeel van de burggrafelijke gracht?

Met de Gentse burggrafelijke kasteelhypothesen blijven we echter op onze honger zitten voor wat de actuele Ottogracht betreft. Eindigde de burggrafelijke gracht binnen Gent aan de Oudburg bij het Sluizeken in de Leie of liep hij aan de overzijde van die rivier verder? Voor een goed begrip van deze vraagstelling moet men er rekening mee houden dat de Ottogracht destijds een tien à twintig meter meer stroomopwaarts van de huidige Krommewalbrug in de Leie uitmondde. Het tracé van de huidige straat wijkt daar lichtjes af van de oude grachtbedding.

De tekst van Jan van Thielrode laat Otto's gracht eindigen in de Schelde bij de Sint-Jacobskerk. Daar sloot de gracht uiteraard niet aan met de Schelde, maar wel met een lus van de oude Leie die destijds doorheen het huidige Baudelopark stroomde en er omhoog naar de het oosten alvorens de Steendam te dwarsen⁶⁶. Het was onder de talrijke oude Leiearmen in het noordoosten van de stad, deze die het dichtst bij de Zandberg liep. We kunnen het ons tegenwoordig maar moeilijk meer voor stellen, maar toch is het zo: tot voor het graven, vermoedelijk kort na 1213, van de Nieuwe Leie in zijn nu nog bestaande bedding, stond

de Sint-Jacobskerk heel dicht bij de Leieoever aan de 'voet' van de Zandberg. Voorbij de kerk vervolgde de oude Leiearm, al of niet gedeeltelijk vergraven, zijn loop doorheen de Nieuwpoortwijk parallel met de Houtbriel naar de Sint-Baafsabdij toe. Dit gedeelte werd meestal de Sint-Jansgracht genoemd.⁶⁷ De waterloop mondde uit dicht bij de samenvloeiing van Leie en Schelde aan de huidige Nieuwbrugkaai bij de Volmolenstraat. De monniken van Sint-Baafs hadden er vanuit hun abdij mooi zicht op.

De Ottogracht lag dus bijna in het verlengde van de Schipgracht, maar was hij wel de voortzetting ervan? Om die hypothese⁶⁸ enigszins aanvaardbaar te maken zou ook dit deel van de gracht ergens iets burggrafelijks moeten hebben. Hiervoor zijn er echter niet de minste indicaties. Het hele verloop lag buiten het Burggravengerechte. Bovendien was er daar nergens sprake van enige bepalingen analoog aan de nauwkeurig gestipuleerde verplichtingen die burggraven aan gebruikers en oeverbewoners van hun Schipgracht-Burggravenstroom oplegden.

Een andere mogelijkheid zou zijn dat de burggraven in de nabijheid van het eindpunt van de waterloop rechtover de abdij rechten konden laten gelden of eigendommen hadden. Het niet ver daarvan gelegen Geraard de Duivelsteen zou daarvoor kunnen doorgaan. Maar hoewel bekend is dat de duistere en duivelse Geraard een loot was uit de Gentse burggrafelijke familie, weten we niet of dat Steen of een voorganger ervan ooit toebehoord heeft aan zijn burggrafelijke voorvaderen, al zijn er wel elementen die daar indirect op wijzen⁶⁹. Voor het Geraard de Duivelsteen pleit eigenlijk vooral de centrale ligging binnen de vroegste Gentse stadswallen aan een belangrijke waterweg en vroege aanlegplaats. Verder zijn er nauwelijks argumenten voorhanden.

Volgens de meest geldige interpretatie was de gracht tussen de Krommewal en de verdwenen Steenpoort aan de Steendam een vermoedelijk 12de-eeuwse stadsgrens en stadsversterking, die eerder toevallig ongeveer in het verlengde lag van de Schipgracht. In die optiek vormde de haven aan de Torfbriel en het Sluizeken wel degelijk het eindpunt⁷⁰. Dat was echter zeker niet wat de Bavelingen er zich in de 13de eeuw van voorstelden. Maar, zoals in het eerste deel van deze studie uitvoerig gedemonstreerd werd, erg betrouwbaar is die Baafse visie niet.

*

* *

En daarmee is dit verhaal van een dubbele 13de-eeuwse vergissing rond. De monniken van Sint-Baafs die de ligging van hun klooster in het Duitse rijk meenden te kunnen verklaren door het bestaan van een 'Ottoonse' gracht tussen Gent en de Nederschelde, begingen inderdaad twee interpretatiefouten. (1) De Schipgracht, de enige waterloop westelijk van de abdij die voor grens-

gracht tussen het Duitse en het Franse rijk zou kunnen doorgaan, en die zou toelaten Sint-Baafs in het (oostelijke) Duitse rijk te situeren, was waarschijnlijk in opdracht van de Gentse kasteleinen of burggraven tot stand gekomen. Er bestaat geen enkel bewijs van enige keizerlijke bemoeienis daarmee. En, klap de vuurpijl, (2) wat nu nog te Gent Ottogracht genoemd wordt, is nooit onderdeel geweest van deze burggrafelijke Schipgracht. Hoewel de Gentse kasteleinen machtige heren waren - hun Schipgracht of Burggravenstroom is daar het beste bewijs van - werd hun heerschappij al vanaf 1127 ingeperkt door de Vlaamse graven in coalitie met de sterk opkomende stad. De Ottogracht was een stadsgracht, waarmee de burggraven even weinig te zien hadden als keizer Otto.

Luc DEVRIESE

NOTEN

³² Gedeeltelijk verouderde gegevens in BLOMMAERT, W., *Les châtelains de Flandre*, Gent, 1915, p. 42-88; aan te vullen met KOCH, A.C.F., 1951, jg. 5, p. 155-156 en Idem, *Die Flandrischen Burggrafschaften. Wesenszüge und Entstehung*. In: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte*, Weimar, 1959, 76. Germanistische Abteilung, p. 74. Voor wat de persoonsgegevens betreft zie WARLOP, E., *The Flemish nobility before 1300*, Kortrijk, 1975, deel 1, vol. 1, p. 108-113, deel 2, vol. 1, p. 820-821.

³³ Hoewel Thielrode's relaas geridiculiseerd is geworden, moet het op het tenminste gedeeltelijk op historische gronden berusten (KOCH, A.C.F., 1956, p. 212-213).

³⁴ Warlop vermoedt dat de eerste bekende burggraaf Lambert I een afstammeling was van twee Wenemars die al in 896-918 en in 941-965 bekend stonden als *advocatus* of oppervoogd van de Gentse Sint-Pietersabdij. Zij werden *virii illustres* genoemd. Lambert I en zijn zoon Folkard I cumuleerden dezelfde functie met deze van burggraaf. De familie slaagde er blijkbaar in gedurende vrij lange tijd die twee ambten zo goed als erfelijk binnen haar schoot te houden. Het ambt van oppervoogd was overigens in Vlaanderen steeds erfelijk. Anton Koch, die het begin van de burggraven te Gent tussen 993 en 995 plaatste, meende echter dat de vermoedelijk onmiddellijke voorganger van Lambert als oppervoogd uit een andere familie stamde (KOCH, A.C.F., 1959, p. 74).

³⁵ De 'balfart': opgelegde karweien (*corvéés*) bij verdedigingswerken, later vervangen door geldelijke bijdragen. Deze oudste eigenlijke vorm van belasting, al bekend in de beroemde verzen over koning Gilgamesj en de muren van Uruk, verdween voor wat de grafelijke of burggrafelijke kastelen betreft, in de eerste helft van de 13de eeuw uit onze streken. Dergelijke belastingen werden van toen af door de steden geïnd die ze in het begin ook aanwendden voor de versterkingen, waarbij de benaming *castrum* soms tot de hele stad uitgebreid werd (VAN WERVEKE, H., *Kritische studiën betreffende de oudste geschiedenis van de stad Gent*, Antwerpen, 1933, p. 65).

³⁶ Het betrof hier de herinvoering van een feodaal-agrarische belasting, die even te voor vermoedelijk door de graaf afgeschaft was geworden. Sommige edelen poogden van de verwarring na de moord op de graaf gebruik te maken om oude belastingen in domaniale stijl terug in te voeren. De stedelingen reageerden heftig, en dit niet alleen te Gent, tegen maatregelen waarin ze een terugkeer naar het agrarisch-horige statuut zagen. De Gentenaren werden geleid door Iwein van Aalst en Daniël van Dendermonde, voogden van resp. de Sint-Pieters- en de Sint-Baafsabdij. Beide heren waren pionnen in een internationale intrige opgezet om Diederik van de Elzas aan de macht te brengen. Het verhaal van deze opstand en vooral de Gentse rede van Iwein, een vroege

uiting van constitutionalisme, vormt een van de vele hoogtepunten in het beroemde dagboek van Galbert van Brugge (VAN CAENEGHEM, R.C., Historische inleiding bij 'Galbert van Brugge. De Moord op Karel de Goede', Antwerpen, 1978, p. 35-42; tekst in vertaling op p. 209-212).

³⁷ BLOMMAERT, W., 1915, p. 54-55. De burggraaf ontving een vergoeding in grondbezit.

³⁸ Meyerus voerde, overigens zonder degelijke bewijzen, kastelein Seger II op als een ware opstandeling tegen de graaf. Dit verhaal werd door Diericx nog aangedikt (DIERICX, CH.L., 1815, deel 1, p. 37-38). In de eerstvolgende decennia werd de Gentse burggraaf echter nog frequent vermeld als getuige bij grafelijke oorkonden (PREVENIER, W., De oorkonden der graven van Vlaanderen (1191-aanvang 1206), Brussel, 1975, deel 1, p. 415 e.v.).

³⁹ In Gent gebeurde dat geleidelijker dan in de Brugse kasselrij die door gravin Johanna met Gents geld afgekocht werd van de opstandige Jan van Nesle. Geeraard II van Zottegem (1280-1317), gehuwd met Marie uit het huis van Gent, was de laatste die nog een gedeelte van de juridische en militaire bevoegdheden van de oorspronkelijke kasteleins bezat. Zijn opvolgers, gedurende vier eeuwen uit het geslacht van Melun en daarna nog de prinsen van Rohan-Soubise, bleven naast de titel nog lenen en bepaalde heerlijke rechten bezitten in de Vier Ambachten en elders. Ook de Burggravenstroom hoorde daar bij.

⁴⁰ NOWE, H., Les baillis comtaux de Flandre des origines à la fin du XIVe siècle, Brussel, 1928, p. 23-24.

⁴¹ LUYKX, T., Johanna van Constantinopel, Antwerpen, 1946, p. 510-511.

⁴² GYSSELING, M., 1954, p. 32. De Oudburg en het Sluizeken kwamen in handen van de graven in periode tussen 1244-1270.

⁴³ In feite de hele kleine grafelijke Sint-Veerle parochie.

⁴⁴ Talrijke gegevens over de 'burggravij' buiten Gent in DE VOS, A., 1971, pp. 12-18, 52-69, 512-513.

⁴⁵ DE MEULEMEESTER, J., Aarden versterkingen in Noord-Vlaanderen. In: 'Over den Vier Ambachten, 1993, p. 143; DE DECKER, S., Over elfenheuvels en kabouterbergen. Een overzicht van bewaarde mottekastelen in de provincie Oost-Vlaanderen. Gent, 2002, p. 36-39.

⁴⁶ Over het woordgebruik *castrum* en *castellum* te Gent, zie VAN WERVEKE, H., 1933, p. 13-23.

⁴⁷ Ook de Plotersgracht werd soms als Burggravenstroom aangeduid. Duidelijke bewijzen dat de burggraven daar ooit rechten op hadden, zijn er echter niet (BERTEN, D., 1904, p. 596).

⁴⁸ VAN WERVEKE H., VERHULST, A., Castrum en Oudburg te Gent. In: Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, Gent, 1960, jg. 14, p. 13-15.

⁴⁹ In dit verband werd de term 'nieuw kasteel' gebruikt, een benaming die voor heel wat verwarring heeft gezorgd. Al veel vroeger dan de grote verbouwing omstreeks 1180 door Filips van de Elzas, was er in de 10de eeuw sprake van een 'nieuw kasteel' te Gent. Zie hieromtrent VERHULST, A., 1993, Ontstaan en vroegste geschiedenis van Gent: stand van het onderzoek. In: Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, Gent, 1993, jg. 47, p. 15-26.

⁵⁰ GANSHOF, F.L., Over stadsontwikkeling tusschen Loire en Rijn gedurende de middeleeuwen, Antwerpen, 1941, p. 16.

⁵¹ GYSSELING, M., de naam Oudburg. In: Jaarboek De Oost-Oudburg, Gent, 1990, deel 27, p. 96-100. 'Oud' in de betekenis van 'groot': ook in de relatief jonge stadsstichting Oudenaarde. De naam werd al in 1187 en in 1274 foutief vertaald als 'ex veteri castello' en 'le Viesbourg'.

⁵² BLOMMAERT, W., 1915, p. 66-67. Nog in 1191 gaf de stadskeure dat duidelijk aan: *inter capellam Sanctae-Pharaidis et urbem comitis*. Dat was dus kort nadat Filips van den Elzas zijn Gravensteen aan de zorgen van de burggraven onttrokken had. Alleen hoge zaken werden daar gevonnist door de graaf zelf of de kastelein (*comes in persona propria, vel castellanus vice ipsius*).

⁵³ In Douai was de woning van de kastelein de *vetus turris*, een oude versterkte toren binnen het *castrum* dat daarnaast ook nog een grafelijke woonst omvatte. Ook in het Rijkselse *castrum* was

er een kasteelversterking die de burggraven tot woning diende (BLOMMAERT, W., 1915, p. 86, 126). Het onder andere door het dagboek van Galbert zeer goed gekende Brugse *castrum* omvatte zowel een huis van de graaf als een huis van de burggraaf en zelfs een burggrafelijke kapel (DHONDT, J., De vroege topografie van Brugge, In: Handelingen der Maatschappij voor geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, Gent, 1957, deel 11, p. 7; DECLERCQ, G., Oorsprong en vroegste ontwikkeling van de burcht van Brugge. In: De Brugse Burg, Archeo – Brugge nr. 2, Brugge, 1991, p. 15-45).

⁵⁴ Volgens de geschreven bronnen was er te Gent in de periode voorafgaand aan de grote verbouwing tot Gravensteen een stenen huis, *domus lapidea*, allicht de onderbouw van de huidige donjon en een houten huis *domus lignea*, wellicht te vereenzelvigen met de hoorzaal of *aula comitis*. Daarnaast waren er vanaf de vroege 13de eeuw nog de kerk, oorspronkelijk burchtkapel, en gebouwen voor de scholen van het Sint-Veerlekapittel en een huis met tuin van de proost van Sint-Veerle (VAN WERVEKE H., VERHULST, A., 1960, p. 30-31). Het houten huis was vermoedelijk niet zo maar iets tweederangs. Op grafelijke oorkonden werd zelfs uitdrukkelijk aangegeven dat ze in hun houten Gentse huis uitgevaardigd werden.

⁵⁵ LALEMAN, M.C., Het middeleeuwse Gravensteen, Gent, 2003, Erfgoedmemo nr. 1. Het huidige Gravensteen met zijn laat-12de-eeuwse muren en toegangspoort wijkt sterk af van wat de 11de-eeuwse burggraven onder ogen hadden. De bouw van de omheiningmuur met uitkragende torentjes en het met verschillende steensoorten sierlijk uitgebouwde poortgebouw had wellicht meer te maken met prestigedrang dan met verdediging.

⁵⁶ Lambert I wordt tot in 1031-1034 weergevonden in de bronnen. Folkard I bleef aan de macht tot in 1074, maar al in 1071 werd zijn zoon en opvolger Lambert II als *castellanus Gandensis* vermeld. Bij Wenemar I, achterkleinzoon van Lambert I, worden twee mogelijke aanvangsjaren vermeld: 1074 of 1088. In 1120 werd hij voor het laatst vernoemd.

⁵⁷ PREVENIER, W., De oorkonden der graven van Vlaanderen (1191-aanvang 1206), Brussel, 1964, deel 2, p. 317. Bij de schenking werd vermeld dat het erf aan de Briel nabij Gent gelegen was, waar (een verder niet bekende) Robert Brune een huis had opgetrokken.

⁵⁸ DESMET, G., RAVESCHOT, P., Dobbelslot 1. Onderzoek van een bedreigd terrein; DESMET G., LALEMAN, M.C., Dobbelslot 2. Ruitersstatuette. In: Stadsarcheologie, Gent, 1980, jg. 4 nr. 1, p. 20-26 en 27-39; ERVINCK, A., e. a. Dobbelslot-Ridderslot, Tentoonstelling, Gent, 1991.

⁵⁹ GYSSELING, M., 1954, p. 46.

⁶⁰ ROGGHE, P., De tempelridders en hun hof te Gent. In: Appeltjes van het Meetjesland, 1970, jg. 21, p. 14. Hierin een referentie die er op duidt dat Seger II het huis pas verworven zou hebben nadat de graaf hem (vermoedelijk rond 1280) het *castellum* ontnomen had.

⁶¹ LALEMAN, M.C., RAVESCHOT, P., Enkele kritische bedenkingen over Gentse ruitersstatuettes. In: Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent, Gent, 1991, jg. 15 nr. 1, p. 35.

⁶² LALEMAN, M.C., Het prinselijk hof ten Walle te Gent: recent onderzoek en nieuwe inzichten. In: Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, Gent, 2001, deel 55, p. 202-204.

⁶³ De akte van 1231 vermeldde een gracht: *cum fossis et appendiciis attinentibus inter castellum comitis et Wondelghem* (VAN DER HAEGHEN, V., Het klooster Ten Walle en de abdi van den Groenen Briel. Stukken en oorkonden, Gent, 1888, p. 4).

⁶⁴ LALEMAN, M.C., STOOPS, G., De Wal in de 13de en 14de eeuw. In: Het prinselijk hof Ten Walle. Gent, Gent, 2000, p. 19. De havenkom aan de huidige Lievekaai kwam pas na het graven van de Brugse Vaart (1613-1624) tot stand.

⁶⁵ BLOMMAERT, W., 1915, p. 55. De vroegste vermelding van het verblijf van de burggraven te Heusden dateert uit 1212 (HAVENITH, A., Recherches historiques sur le château et le seigneurie de Gand, autrement dite vicomté de Gand, Gent, 1900, p. 367).

⁶⁶ GYSSELING, M., 1995, p. 93. Het feit dat de Ottogracht daar aansloot met een natuurlijke waterloop, kan ook afgeleid worden uit de aanwezigheid van lage onbebouwde oevers bij de Steenbrug (Kernemelkbrug) op een grondplan opgemaakt in 1716 (SAG, reeks 535 Bouw-aanvragen, nr. 310, bundel 3 – te bekijken op beeldbankgent.be). De waterloop boog er naar het oosten om de Zandberg te ontwijken. Nog een andere tak verliep tussen de Steendam en het stads-laboratorium.

⁶⁷ Het oostelijke deel van de huidige straat Nieuwpoort en de Volmolenstraat zijn er nog resten van. Ook deze voortzetting van de Ottogracht mondde niet rechtstreeks uit in de Schelde, maar eerst nog in een andere Leiearm, in de termen van Gysseling: 'denkelijk vroeger de Middelste Oude Leie'.

⁶⁸ Waterbouwkundig eigenaardig is wel dat de Schipgracht volgens dit scenario dus twee mondingen zou gehad hebben in de Leie: één ter hoogte van de Krommewal en een tweede bij de Sint-Jacobskerk. In Thielrode's tijd bestonden meerdere waterverbindingen tussen de Schipgracht en de Schelde aan de westzijde van de abdij: minstens drie oude Leiearmen in het noorden van de stad, de voortzetting van de Nieuwe Leie van aan het Sluizeken in een grote bocht naar de Minnemeers toe, en tot slot de kortere Ottogracht - Sint-Jansgracht (oude Leiearm)verbinding. Verder was er in het huidige Baudelopark een aftakking en lag er in de Nieuwpoortwijk nog een tak naar Tussen 't Pas. Deze zijn minder belangrijk in het kader van dit verhaal.

⁶⁹ VAN DEN BEMDEN, F., Sher Gheeraert sDievels steen, à Gand. In: Handelingen van den Geschied- en Oudheidkundigen Kring van Gent, Gent, 1895, (eerste reeks) deel 2, p. 16; VAN ACKER, K.G., Geraard de Duivel. Poging tot belichting van een duister figuur. In: Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, Gent, 1984, nr. 38, p. 3-15; KOCH, A.C.F., Gent in de 9de en 10de eeuw. Enkele benaderingen. In: Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent, Gent, 1990, jg. 14 nr. 3, p. 31-34.

⁷⁰ Voor de opvatting van Sint-Baafs op Duits gebied, beschreven in deel 1, maakte het geen verschil uit of de grensgracht zou geëindigd hebben in de Leie aan het Sluizeken of dichtbij de Leie-Scheldemonding dichtbij de abdij (zie kaartje in deel 1).

ASIEL BIJ DE PATERS DISCALSEN TE GENT (1690)

Op 4 juli 1690 had in de Veldstraat in de voormiddag een verkeersongeluk plaats, rechtover de bakkerij met het uithangbord "den papegaey"¹.

Een oude vrouw, die met een "cortewaeghen" of kruiwagen "groenwaeren" d.w.z. groenten vervoerde, werd er overreden door de "carosse" die toebehoorde aan een zekere De Corte, "heere van Oghierlande". De reiskoets waarin niemand zat, werd begeleid door een "lievrijknecht" die van achter op de karos stond, en door de "carossier", die op de bok of voorste bank gezeten was en de twee paarden mende.

Toen de koetsier na het accident stopte, hoorde hij van de livreiknecht dat hij, blijkbaar zonder het zelf gezien te hebben, een vrouw had overreden. De knecht zei tot de koetsier "dat hij soude hebben te vluchten".